

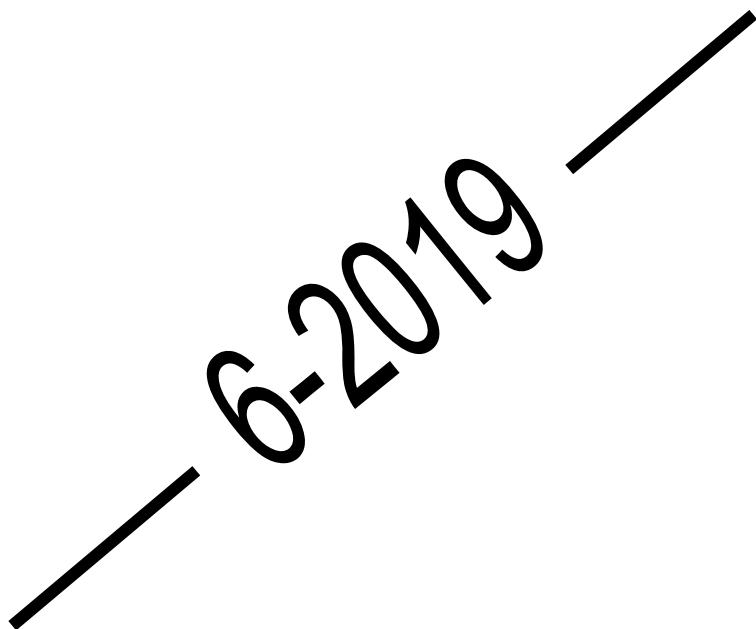
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРГОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.Бердиалиев, М.Зокиров	
Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик тиллари контактига алоқаси	88
Ш.Турдиматова	
Функционимлар ва уларнинг тил луғат таркибининг макроқурилмалар тизимиға мансуб ҳодисалар билан ўзаро муносабати ҳақида.....	92
М.Эргашев	
Инглиз ва ўзбек тилларида “феълли боғланиш” лисоний категория сифатида	98
Х.Исмоилов	
Суд нутқининг социолингвистик таҳлилига доир	101
ИЛМИЙ АҲБОРОТ	
Г.Тиллабаева	
Биринчи тартибли чизиқли оддий дифференциал тенгламалар учун кўп нуқтали чегаравий масала.....	105
М.Ахмедов, Х.Далиев, М.Онаркулов	
(BIXSB1-X) 2ТЕЗ поликристалл тензосезгир пленкаларнинг электронографик таҳлили	109
М.Хакимов, М.Маматкулов	
Табиий шарбат олиш учун мева ва сабзавотларни қайта ишлайдиган ШҚМ-18 қурилманинг амалдаги намунасини ишлаб чиқиш	112
М.Холиков	
Паразитизмнинг пайдо бўлиши ва оқибатлари	114
Ф.Адилов	
Ўзбекистон ва Озарбайжон халқлари ўртасидаги маданий ҳамкорлик алоқалари (кино ва театр соҳаси мисолида)	116
Т.Тургунбаев	
Кимёвий қуролларнинг яратилиш тарихи, жанговар қўлланилиш тавсифи ва уларнинг инсон организмига таъсири	119
Э.Тажимирзаев	
Фарғона водийси қишлоқларидаги маданий муассасалар фаолияти тарихидан (кино санъати мисолида)	123
Р.Аҳмедова	
Фарғона физиотерапия институтининг ташкил топиш ва фаолияти тарихидан (1923-1950 йиллар) ...	126
В.Ишқуватов	
Ўзбекистонда маҳалланинг моҳияти ва ўзига хослиги	129
К.Пулатов	
XX аср 50-йиллар охири 60-йиллар бошида Ўзбекистонда ижтимоий ва сиёсий ҳаёт (Фарғона водийси мисолида)	132
С.Мўминов, Ш.Мўминов	
Мутолаа маданиятининг лингвокультурологик тамойиллари	135
Б.Жўраева	
«Қорамол» ЛМГи асосида шаклланган ўзбек халқ мақолларининг услубий хусусиятлари	137
М.Назирқулова	
9-синфда Фурқатнинг “Фасли навбаҳор ўлди” ғазали матни устида ишлаш	140
М.Саидакбарова	
Қиссадан ҳиссанинг ғоявий-фалсафий функциялари	144
М.Деҳқонова	
Наим Каримов ижодининг ойбекшунослик тараққиётидаги ўрни	147
Ф.Анварова	
Бошлангич синфларда инглиз тилини тинглаб тушуниш орқали ўқитиш бўйича айрим тавсиялар	151
И.Қирғизов, F.Нажметдинов, А.Исмоилов	
Мусиқий таълимда аждодлар меросидан фойдаланиш амалиёти	154
Ф.Эркабаева	
Замонавий маҳобатли рангтасвир санъатида мусаввир ижодининг нафис чизгилари	156
А.Хасанов	
Ҳарбий таълим факултети талабаларининг ўқув йиғинлари даврида жисмоний машқлар билан шуғулланиш шакллари ҳамда воситаларини аниқлаш	159
ФАНИМИЗ ФИДОИЛАРИ	
Аҳмаджон Қўшақович Ўринов	163
БИБЛИОГРАФИЯ	
Библиография	166

УДК: 41

ЛИНГВИСТИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ВА УНИНГ ЎЗБЕК-ТОЖИК ТИЛЛАРИ КОНТАКТИГА АЛОҚАСИ

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ И ЕЁ СВЯЗЬ С УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКИМИЯЗЫКОВЫМИ КОНТАКТАМИ

LINGUISTIC INTERFERENCE AND ITS RELATION TO UZBEK-TAJIK LANGUAGE CONTACTS

А.Бердиалиев, М.Зокиров

Аннотация

Мақолада социолингвистиканинг асосий масалаларидан бири интерференция ва унинг ўзбек ва тожик тилларидағы аҳамияти ҳақида маълумот берилади.

Аннотация

В статье даются сведения об одной из основных проблем социолингвистики – интерференции и её проявлении в узбекском и таджикском языках.

Annotation

This article provides the information on one of the main problems of sociolinguistics of interference and its manifestation in the Uzbek and Tajik languages.

Таянч сўз ва иборалар: интерференция, тилконтакти, иккитилилик, билингвизм, ўзбек тили, тожик тили, фонетик қурилиш, грамматика курилиши.

Ключевые слова и выражения: интерференция, языковой контакт, двуязычие, билингвизм, узбекский язык, таджикский язык, фонетический строй, грамматический строй

Keywords and expressions: interference, language contact, bilingualism, Uzbek language, Tajik language, phonetic system, grammatical system.

Интерференция—тилшунослик фанида нисбатан янги тушунча. Шунинг учун бўлса керак, О.С.Ахманованинг «Лингвистик атамалар луғати»да [1] бу атама ва унинг фанний тушунчаси ҳақида маълумот берилмаган.

С.М.Локшина томонидан тузилган «Чет сўзлар қисқача луғати»да «интерференция» атамаси ва унинг шарҳи берилган. Маълум бўлишича, бу атама лотинча *inter* ва *ferens* сўзларидан олинган, таржимаси “ўзаро таъсир» иборасига тўғри келади [2,186].

Интерференция кенг ва тор маъноларда кўлланилади. Кенг маънодаги тушунилиши интерференциянинг нолингвистик томонлари бўлиб, тилшунослик фани учун муҳим эмас.

Интерференциянинг лингвистик шарҳи ва моҳияти У.Вайнрайх, В.В.Алимов, Э.Хауген, Е.М.Верещагин, В.Ю.Розенцвейг, Л.М.Уман, В.В.Климов, Ю.Д.Дешериев, И.Ф.Протченко, В.А.Виноградов, Ю.К.Жлуктенко, Л.И.Баранникова, З.У.Блягоз, Р.К.Минъяр-Белоручев, Н.Г.Михайлова, Л.В.Шчерба, М.Т.Зокиров асарларида берилган. У.Вайнрайх томонидан айтилган шарҳ интерференциянинг

лингвистик жабҳадаги амалига бевосита тегишли. У «билингв нутқида бир неча тилни билиш натижасида вужудга келган тил меъёрларидан ихтиёрий равишда чекиниш ҳолатлари» – интерференция, деб тушунса, М.Т.Зокиров эса «интерференция – бу, она тилида мустаҳкамланган тил кўнкимларини ўрганилаётган иккинчи тилга ихтиёrsиз равишда олиб ўтиш натижасидир», дейди [3, 94].

Демак, шуниси муҳимки, интерференциянинг амали нолингвистик характердаги ҳодисаларда ҳам мавжуд. Шунингдек, бу тушунчага хос ҳусусиятлар табиат ҳодисалари ва уларнинг ўзаро муносабатларида ҳам учрайди. Шу боис интерференция лингвистик характерга нисбатан кўпроқ ижтимоий-психологик тавсиф ҳам касб этади.

Э.М.Ахунзянов, И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев, Н.М.Курманбаев, А.А.Залевскаялар каби олимларнинг ишларида интерференция психологияга қарашли ҳодиса сифатида ўрганилган: бир

А.Бердиалиев – Хўжанд ДУ, филология фанлари доктори, профессор (Тоҷикистон).
М.Зокиров – ФарДУ, филология фанлари номзоди, доцент (Ўзбекистон).

ТИЛШУНОСЛИК

иш-харакатга хос хусусиятларнинг иккинчи бошқа иш-харакат таркибида бир хил кўнима ва малака билан ўтказилиши интерференция деб тушунилади.

Тилшуносликада интерференцияга унинг социолингвистик йўналишига оид тушунча сифатида қаралади. Бир тилга хос хусусиятнинг бошқа тил қурилиши ёки унинг бирор-бир ички тизимиға лисоний жиҳатдан таъсири интерференция дейилади. Бошқача таъбир билан айтганда, интерференция бир тилга хос хусусиятнинг бошқа тил қурилиши ёки унинг бирор-бир ҳодисасига беихтиёр ўтказилишидир.

Интерференция билингв (икки ҳар хил тилда сўзлаша олувчи шахс) ва билингвизм (икки тиллилик) тушунчалари билан узвий боғлиқ социолингвистик жараён ҳисобланади. Зеро, интерференция билингв нутқий фаолияти билан алоқадор ва нутқ жараёнида вужудга келувчи ҳодиса саналади.

Лингвистик интерференция тил системасининг барча сатҳларида учрайди. Шунга кўра, унинг «фонетик, лексик-семантический, морфологический, синтаксический» турлари ажратилган.

Интерференция жараёнида бир тилнинг фонетик ёки грамматик қурилишига хос хусусиятлар таъсирида бошқа иккинчи бир тилнинг фонетик ёки грамматик қурилишига хос расмийлашган меъёр унуптилади ёки ҳисобга олинмайди, тўғрироғи, иккинчи бошқа тилнинг фонетик ёки грамматик меъёрига риоя қилинмайди. Чунончи, ҳар бир тилнинг фонологик тизими унинг фонетик тизими билан уйғунлиқда амалга ошади. Ҳар бир фонема, у унли ёки ундошлигидан қатъий назар, адабий тилнинг орфоэпик меъёрига риоя қилиниши талаб этилади. Чунки ҳар бир фонеманинг адабий нутққа хос расмий оҳангига (интонемаси) бўлади. Бир тил жамоасига мансуб шахс бошқа тилда ёзилган матнни ўқигандага, у ўша тилнинг фонемаларини ўз тилига хос талаффузда ўқийди. Натижада нутқий лаҳқада иккинчи тилнинг орфоэпик меъёри «бузилади». Бу, интерференциянинг тил фонемалар сатҳига хос кўринишларидан биридир. Масалан, ўзбек тили жамоасига мансуб ўқувчи ёки талаба тожик ёки рус тилида битилган матнни ўқигандага, у шу тилларга хос фонемаларни, уларнинг адабий тил орфоэпик меъёрларини билмаганлиги учун, ўзбек тили

фонемаларининг орфоэпик қонун-қоидалари таъсирида ўқийди: тожикча ёки русча фонемаларни ўзбекча товушлар билан талаффуз қиласи. Рус тилидан ўтиб ўзлашган директор, коллектор, диктатор, сенатор, элеватор типидаги сўзларни қандай ёзилган бўлса, ўзбекча талаффуз кўнижасига биноан ўшандай талаффуз қиласи (рус адабий талаффузида: директор, коллектор, сенатор, диктатор, элеватор). Бунда четдан ўзлашган сўзларнинг ўзбек тилига хос талаффузи рус нутқига нотўғри интерференция қилинади.

Интерференциянинг тил грамматик тизимиға хос кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, ўзбек ёки тожик тили жамоасига мансуб шахс рус тилининг грамматик қонун-қоидаларидан меъёрий назарий маълумотга эга бўлмаса, у русча гапиргандага ёки ёзганда, ўзбек ёки рус тилининг грамматик-қонун қоидаларига амал қиласи: «Моя сестра»ни «Мой сестра»; «Сестра пришла»ни «Сестра пришёл» тарзида рус тилининг род категорияси қонун-қоидаларини, табиийки, ўз-ўзидан «поймол қиласи».

Интерференция жараёни, ўзга тилда рўй берадиган ўзгаришнинг характеристига кўра, икки хил бўлади:

- а) салбий интерференция;
- б) ижобий интерференция.

Интерференциянинг салбий характеристиси бир тилидаги жамоа вакилининг иккинчи тилнинг лисоний меъёrlарини билмаслиги оқибатида вужудга келади. Унда иккинчи тилнинг муайян сатҳига хос лисоний меъёрига амал қилинмайди. Бу жараёнда сўзловчи мансуб бўлмаган тилда нутқий ғализлик пайдо бўлади. Бироқ, бу ғализлик «гапирувчи»нинг ўзига сезилмайди. Юқорида келтирилган мисоллар салбий характеристидаги интерференция кўринишларидан бирига тегишилди.

Ижобий интерференцияда тилда иккинчи тилнинг фонетик ёки грамматик қурилишига хос айрим лисоний хусусиятлар пайдо бўлади. У иккинчи тил ривожланишидаги ташқи омилларидан бирига айланади. Унинг «ижобий интерференция», деб номланиши ҳам шундан.

Ўзбек тили унли фонемалари миқдорининг саккиз-тўққизтадан олтитага ихчамлашиши ижобий интерференциянинг ўзбек тили фонемалари тизимиға хос

кўринишларидан биридир. Бу интерференция тожик-форс тилининг ўзбек тилига таъсири ўлароқ вужудга келган. Шунингдек, ўзбек адабий тили фонетик тизимида сингармонизм ҳодисасининг тугал барҳам топиши ҳам тожик-форс тили таъсирида амал қилган ижобий интерференцияга мисол бўлади.

Рус тилининг фонологик тизимида хос айрим унсурлар ҳам ўзбек тилининг фонологик тизимида белгили из қолдириб, ижобий интерференция амалига сабаб бўлади. Ўзбек адабий тили ва унинг талаффузига сингишган лаб-лаб «в», лабтиш «ф», қоришиқ «ц» ундошлари ўзбек-рус билингвизми таъсирида пайдо бўлган интерферентив ҳосилалардир. «Ф» фонемасининг ўзбек тили фонемалар тизимида пайдо бўлишига араб ва форс тиллари ва улардан «ф» товуши мавжуд сўзларнинг ўзлашиши ҳам сабаб бўлган, албатта. Бироқ рус тили таъсирида вужудга келган «ф» билан араб ва форс тиллари таъсирида вужудга келган «ф» товуши талаффузида қисман фарқ борлигини унутмаслигимиз керак, албатта: фартук, шарф, шкаф, фабрика, философия; фаришта, фуқаро, фасон, сарф, шараф, шафтоли, сифат, сафар ва ш.к.

Интерференциянинг нутқ товушлари ва уларнинг ўзга тил талаффузи таъсирида ўзгариши диафоник ўзгариш, ўзга тил талаффузига «кўчирилган» товушлар эса диафонема дейилади.

Тилнинг луғавий-семантик сатҳига хос интерференцияга нисбатан эса диасемия ёки диалексия атамалари ишлатилади. Бу терминлар умумфанга Д.Джоунз томонидан нолингвистик тавсифдаги бошқа тушунчалар ифодаси учун олиб кирилган. Э.И. Хауген уни социолингвистик тушунча сифатида тилшунослик фанига ҳам ҳам татбиқ этган.

Интерференциянинг бир қатор кўринишлари мавжуд. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) ўзга тил товушлари ўз тил товушлари ўрнини эгаллайди. Масалан, Тожикистон ўзбеклари нутқида унлилар талаффузи тожикча унлилар талаффузи билан алмашган: ўзбек тили товушлари ўрнини тожик тили унлилари «эгаллаган»;

2) сўз маъноларида торайиш ҳисобига ўзгариш юз беради. Масалан, рус тилига туркӣ тиллардан «балық»(«балиқ») сўзи ўзлашган. Бироқ, бу сўз туркӣ тиллардаги

«балиқ ва унинг турлари» маъносини билдирамайди, балки у рус тилида «қизил балиқнинг тузланган ва қоқланган орқа гўшти» маъносида лисоний «расмийлашган»;

3) ўзга тил ўзлашмалари ўз тилнинг грамматик қонун-қоидаларига бўйсунади. Масалан, туркӣ тилларда род (грамматик жинс) категорияси йўқ. Шунинг учун туркӣ сўзлар род билан турланмайди. Бироқ, рус тилига ўзлашган туркча ва форсча ўзлашган «лапша», «арба», «алыча», «суръма», «сюзъма», «парамонж» сингари сўзлар «женский род»га, «буран», «урюк», «саксаул», «бархан», «утюг», «кирпич» сингари сўзлар «мужской род»га киритилади. Шунингдек, рус тилидан ёки у орқали Европанинг бошқа тилларидан ўзлашган сўзлар ўзбек тилининг грамматик қонун-қоидаларига бўйсунади. Рус тилидан ўзлашган завод, шкаф, фабрика, аудитория, класс сингари сўзлар ўз тилда келишиклар билан турланганда, келишик шаклларига в, с, к, под, за ваҳ.к. предлоглар «ҳамроҳлик» қиласи.

Келтирилган бу типдаги сўзлар ўзбек тилида келишик қўшимчаларини предлогсиз олиб турланади: «в шкафе» – «шкафда», «в аудиторию» – «аудиторияга» каби.

4) бадиий ижодда, айниқса, Шарқ поэзиясининг «ширу шакар» жанрида ўз тилда ёзилган шеърда ўзга тилга хос сўз ва сўз шакллари, ҳатто гаплар киритилади, бу, интерференциянинг бадиий нутқида хос хусусияти саналади.

Бадиий матнларда бошқа тил лисоний унсурларининг иштирок этиши мақсадли билингвизмнинг услубий характердаги кўринишларидан биридир. Масалан, таниқли болалар шоири Султонмурод Ҳожибоевнинг «Тожик дўстим» шеърида шу ҳолни кўриш мумкин:

*Менинг тожик дўстим бор,
Унинг билан ўсгим бор.
Дилаш чашма барин соғ,
Юзи-кўзида офтоб.
Ҳамроҳ бози мекунем,
Аспбозӣ мекунем.
Пола тергани қирга
Чиқамиз бирга-бирга.
Дарс тайёрлаш, ўқишида,
Ҳамкордирмиз ҳар ишида.
Эҳ, қисқаси, бу дўстим
Бачайи доно-ю нағз,
Бизни аҳил кўрган дер,*

ТИЛШУНОСЛИК

Бир данакда қўша мағз.

Ижтимоий-нолингвистик ва софлингвистик нуқтаи назардан қараганда, интерференция ва унинг жараёни икки йўл билан амалга ошади. Биринчиси, муайян тил жамоалари ёки уларнинг айрим ижтимоий қатламларининг ўзаро контактдаги алоқаси натижасида интерференция учун шароит вужудга келади. Иккинчиси, ўзга тилни мақсадли ўрганиш жараёнида ўз ва ўзга тил тизимлариаро вужудга келган лисоний муносабатлар натижасида интерференция учун имконият пайдо бўлади[4].

Интерференция, функционал амали доирасига кўра ҳам уч хил бўлади:

1) ҳар хил этник жамоаларга хос мустақил тиллар доирасида вужудга келади (масалан, ўзбек ва тоҷик ёки ўзбек ва рус тиллари доирасидаги интерференция);

2) бир тилга қарашли лаҳжа ва шевалар доирасида вужудга келади. Интерференциянинг бу хусусияти адабий тил ва унинг ривожланиши учун муҳим эмас. У тил фанининг диалектология тармоғига алоқадор ижтимоий-лисоний ҳодиса ҳисобланади;

3) адабий тил билан унинг маҳаллий лаҳжа ёки шевалари доирасида вужудга келади. Бу хусусият одатда адабий тил таъсирида лаҳжа ва шевалар тизимида юз берувчи лисоний ўзгаришлар билан характерланади. Бироқ, нофаол тарзда бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Бу, одатда, тилнинг луғавий сатҳига хос бўлади.

Тилни чет лисоний унсурлардан «тозалаш»да, инкор этилган чет сўзлар ўрнига лаҳжа ёхуд шевалардан уларга мувофиқ муқобиллар танланади. Ўзбек тилида русча «остановка», «икра» сўзлари

ўрнига шевалардан «бекат», «увулдириқ» сўзларининг олингандиги бунга мисол бўлади.

Интерференциянинг мазкур хусусияти асосида бу атаманинг ифода кўлами белгиланади, яъни «интерференция» тор ва кенг маъноларда қўлланувчи социолингвистик атама ҳисобланади.

Интерференция тор маънода «ҳар хил этник жамоага қарашли мустақил тиллардан бирининг бошқасига таъсири туфайли содир бўлувчи лисоний ўзгариш»ни билдиради.

Бу атама кенг маънода «адабий тилнинг таъсири туфайли унинг лаҳжа ёки шеваларида пайдо бўлган ўзгариш» ҳамда «бир тил доирасидаги лаҳжа ёки шева таъсирида шу тилнинг бошқа лаҳжа ёки шевасида содир бўлган лисоний ўзгариш»ларга нисбатан ҳам ишлатилаверади. Масалан, шеваларда мавжуду, лекин адабий тилда ўша тушунчани ифодаловчи сўз бўлмаслиги мумкин. Буни ўзбек тили қариндошлик номлари тизимида ҳам кўрса бўлади. Чунончи, ўзбек адабий тилида «набира-эвара-чевара»дан кейинги авлодни атовчи сўзлар йўқ. Бироқ, улар «зувола-увора-бегона» тартибида шеваларда учрайди. Агар кейинги 5-, 6- ва 7- авлод номларини билдирувчи юқоридаги сўзлар (зувола, увора, бегона) адабий тилга қабул қилинса ва улар оммалашиб, лисоний расмийлашса, шева ва адабий тил муносабатидаги ижобий интерференцияга ишончли мисол бўла олади.

Хуллас, интерференция кенг кўламли мураккаб ижтимоий-лисоний ҳодисадирки, у бир қатор монографик режаларда жиддий ўрганилиши зарур.

Адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов». –М., 1969
2. Краткий словарь иностранных слов. Составитель – Локшина С.М. –М.: «Советская энциклопедия», 1965.
3. Зокиров М.Т. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тоҷик билингвизмидаги намоён бўлиши. НДА. Тошкент, 2007.; Зокирова С.М. Контрастив лингвистиканинг назарий асослари. –Т., 2016.
4. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқалари. –Душанбе: “Ирфон”, 2011; Бердиалиев А., Зокиров М. Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқаси асослари. –Фарғона, 2018.
5. Бердиалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. –Хўжанд, 2015.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).